

FTAMP/SRSTI/ГРНТИ 21.41.41

<https://orcid.org/0000-0002-3801-0752>
e-mail: kuranbek.aset@kaznu.kz

МУХАММЕД ИҚБАЛДЫҢ ДІНИ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ АДАМ МӘСЕЛЕСІ

Құранбек Әсет Абайұлы
Кафедра меңгерушісі, философия
ғылымдарының кандидаты
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
университеті, Алматы қ., Қазақстан

Жумағалиева Мейрамгуль Ерсайыновна
Магистрант
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті
университеті, Алматы қ., Қазақстан

قضية الإنسان في الرؤية الدينية لمحمد إقبال

قُرْآنِيكَ أَسِيْت أَبَايُولِي
رَئِيسُ الْقِسْمِ، دُكْتُورٌ فِي الْفَلَسَفَةِ،
الجامعة المصرية للثقافة الإسلامية
نور مبارك، ألماتي، كازاخستان

جُمَاغَالِييْفَا مِيرَامْجُلُ يَرْسَايُونُوفْنَا
طَالِبَةُ مَاجِسْتِير
الجامعة المصرية للثقافة الإسلامية نور مبارك
ألماتي، كازاخستان

THE ISSUE OF HUMAN IN THE RELIGIOUS WORLDVIEW OF MUHAMMAD IQBAL

Quranbek Asset Abayuly
Head of the Department, Candidate
of Philosophical Sciences
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

Zhumagaliyeva Meiramgul Yersayinovna
Master's Student
Nur-Mubarak University of
Islamic Culture
Almaty, Kazakhstan

ВОПРОС ЧЕЛОВЕКА В РЕЛИГИОЗНОЙ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ МУХАММАДА ИКБАЛА

Куранбек Асет Абаевич
Заведующий кафедрой, кандидат
философских наук
Казахский национальный университет
имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

Жумалиева Мейрамгуль Ерсайыновна
Магистрант
Университет исламской культуры
«Нур-Мубарак
г. Алматы, Казахстан

Андатпа: Адамзат болмысы – Шығыс пен Батыстың ғаламдық мәдени қарым-қатынасы шеңберінде зерттеуге лайық маңызды құндылық. Бұл мәселелер қазіргі заманның басты экзистенциалды мәселесіне айналды. Адам болмысы – тарихи-логикалық және гносеологиялық тұрғыда философиялық ойдың ерекше моделі және тарихи-эпистемологиялық тәжірибенің ерекше бағыты. Біз бұл мақаламызда Мұхаммед Иқбал философиясындағы адам туралы идеяны жүйелеп, түсіндіреміз. Иқбал Шығыс пен Батыс мәдениетін жақындастыруға, олардың өзара түсіністігін арттыруға және соғыс пен адам адамды қанауға болмайтын жаңа әлемдік тәртіп құруға айрықша үлес қосты. Ойшылдың пікірінше, адам үшін екі түрлі туу бар. Біріншісі – адамның өз еркінен тыс, жылаумен басталатын алғашқы туу. Ал екіншісі – адамның өз таңдауымен жүзеге асатын саналы, ерікті тууы. Мұхаммед Иқбал философиясының негізінде адамның жоғары мәртебеге, шығармашылық қабілет пен рухани еркіндікке ұмтылысы жатыр. Егер адам өзінің жеке ерекшелігінің ең жоғары дамуына қол жеткізсе, жеке тұлғаға айналады. Физикалық тұрғыдан алғанда рухани жағынан адам – тәуелсіз орталық, бірақ ол кемел адам емес. Оның Құдайдан қашықтығы неғұрлым көп болса, солғұрлым даралықты білдіреді. Құдайдан қашықтығы неғұрлым аз болса, солғұрлым тұлға ретінде кемел болады.

Түйін сөздер: адам болмысы, рухани еркіндік, кемел адам, абсолюттік мен, тән мен жан, худи ұғымы, өлім және өлімсіздік.

المخلص: يُعد الوجود الإنساني قيمة عظيمة تستحق الدراسة ضمن إطار التفاعلات الثقافية العالمية بين الشرق والغرب. وقد أصبحت هذه القضايا من أبرز المشكلات الوجودية في العصر الحديث. ومن منظور تاريخي-منطقي ومعرفي، يمثل الوجود الإنساني نموذجاً فريداً للفكر الفلسفي واتجاهاً مميزاً في التجربة التاريخية والمعرفية. يركز هذا العمل على منهجية تنظيم الأفكار وتفسيرها حول الإنسانية في فلسفة محمد إقبال. فقد قدم إقبال إسهاماً بارزاً في التقريب بين الثقافتين الشرقية والغربية، مما عزز التفاهم المتبادل بينهما وأسهم في إرساء نظام عالمي جديد خالٍ من الحروب واستغلال الإنسان للإنسان.

وبحسب المفكر، للإنسان نوعان من الميلاد: الأول يحدث بشكل غير إرادي ويبدأ بالبكاء، والثاني ميلاد واع وطوعي يتم عبر اختيار الإنسان بنفسه.

يقوم أساس فلسفة محمد إقبال على المكانة السامية للإنسان، وقدراته الإبداعية، وسعيه نحو الحرية الروحية. وعندما يبلغ الإنسان أعلى مراحل تطور صفاته الفردية، يصبح شخصية حقيقية. فالإنسان يُعد مركزاً مستقلاً جسدياً وروحياً، ومع ذلك فهو ليس كائناً كاملاً. فكلما اتسعت المسافة بينهم وبين الله، تجلى تعبيرهم عن التفرد. وبالعكس، كلما اقتربوا من الله، ازدادوا كمالاً في الشخصية.

الكلمات المفتاحية: الوجود الإنساني، الحرية الروحية، الإنسان الكامل، الذات المطلقة، الروح والجسد، مفهوم الخودي، الموت والخلود.

Abstract: Human existence is a significant value worthy of study within the framework of the global cultural interactions between the East and the West. These issues have become one of the major existential problems of modern times. From a historical-logical and epistemological perspective, human existence represents a unique model of philosophical thought and a distinct direction of historical and epistemological experience. This work focuses on the systematization and interpretation of ideas about humanity in the philosophy of Muhammad Iqbal. Iqbal made a remarkable contribution to the rapprochement of Eastern and Western cultures, enhancing mutual understanding between them, and establishing a new world order free from wars and the exploitation of man by man. According to the thinker, there are two types of birth for a person. The first birth occurs involuntarily and begins with crying. The second is a conscious and voluntary birth that takes place through a person's own choice. The foundation of Muhammad Iqbal's philosophy is the exalted status of humanity, its creative abilities, and its striving for spiritual freedom. When a person achieves the highest development of their individual qualities, they become a true personality. Physically and spiritually, a person is an independent center, yet they are not a perfect being. The greater the distance between them and God, the more their individuality is expressed. Conversely, the closer they are to God, the more perfect their personality becomes.

Keywords: human existence, spiritual freedom, perfect man, Absolute Self, soul and body, the concept of Khudi, death and immortality.

Аннотация: Человеческое бытие – это важная ценность, заслуживающая изучения в контексте глобальных культурных взаимодействий Востока и Запада. Эти вопросы стали одной из главных экзистенциальных проблем современности. Человеческое бытие, с историко-логической и гносеологической точек зрения, представляет собой уникальную модель философской мысли и особое направление историко-эпистемологического опыта. Систематизация и интерпретация идей о человеке в философии Мухаммада Икбала. Икбал внес выдающийся вклад в сближение культур Востока и Запада, укрепление взаимопонимания между ними, а также в создание нового мирового порядка, где не будет войн и эксплуатации человека человеком. Согласно мыслителю, для человека существуют два вида рождения. Первое рождение происходит помимо воли человека и начинается с плача. Второе – это осознанное, добровольное рождение, которое осуществляется по выбору самого человека. В основе философии Мухаммада Икбала лежат высший статус человека, его творческие способности и стремление к духовной свободе. Если человек достигает наивысшего развития своих индивидуальных качеств, он становится личностью. С физической и духовной точки зрения человек является независимым центром, однако он еще не является совершенным человеком. Чем больше расстояние между ним и Богом, тем более выражена его индивидуальность. И чем меньше это расстояние, тем более совершенной становится его личность.

Ключевые слова: человеческое бытие, духовная свобода, совершенный человек, Абсолютное Я, душа и тело, концепция худи, смерть и бессмертие.

Кіріспе

Адамзат болмысы – Шығыс пен Батыстың ғаламдық мәдени қарым-қатынасы шеңберінде зерттеуге лайық маңызды құндылық. Адам – жоғары ұйымдасқан құндылық ретінде және өркениет диалогында қарама-қарсы дихотомияларды қалыптастырушы ролінде зерттеледі. Жаһандану үдерісінде адам ерекше құндылық ретінде, оның еркіндігі мен жауапкершілігі, оған деген әділетті әрі гуманистік көзқарас өзекті болып қала береді. Ақпараттық, коммуникациялық, нано-, био- және генетикалық технологиялар адам болмысына қарама-қайшы әсер етуде. Мұндай жағдайда шығармашыл әрі интеллектуалды дамыған адамды қалыптастыру өркениет арасындағы диалогты айқындайды. Жаһандану жағдайында антропологиялық философия адам болмысының мәні мен оның ішкі әлемін зерттеуге ерекше назар аударуда. Бұл мәселелер қазіргі заманның басты экзистенциалды мәселесіне айналды. Адам

болмысы – тарихи-логикалық және гносеологиялық тұрғыда философиялық ойдың ерекше моделі және тарихи-эпистемологиялық тәжірибе бағыты. Ақпараттық қоғамның дамуы адамның жоғары технологияларды дамыта отырып, кең ауқымды қарым-қатынас жүйесіне енуіне әкеледі. Нәтижесінде, әлеуметтік болмыс жеке тұлғаға қойылатын талапты күшейтіп, сол уақытта адам өзін төмен бағалап, өзіне сенімсіз, жалғыздықты сезінеді. Ғылыми-техникалық прогресс адамзат кеңістігін кеңейтіп, көптеген мәселені шешуге мүмкіндік бергенімен, жаңа гуманитарлық қиындықты тудырады. Бұл адамзаттың стратегиялық және инновациялық даму бағытын анықтайды. Осы орайда, Икбалдың дүниетанымы адамзаттың ортақ құндылығы мен мәдени диалогын қалыптастыруда маңызды құрал болады. Еуропалық және үнді философиясын терең меңгерген Икбал өз философиялық ізденісінде адамның, жеке тұлғаның ролін төмендететін түрлі фило-

софиялық және діни идеяларды теріске шығару жолында жүрді. Адам мәселесі – мәңгілік тақырыптың бірі. Бұл мәселе исламдағы діни-философиялық ойда да ортақ орын алады. Қазіргі таңда жаһандық мәселелердің алдында тұрған адамзаттың әділетті қоғам құру және өркениетті сақтау жолын іздеу барысында адамның ішкі әлеміне, оның руханилығын жаңғыртуға жиі назар аударуының арқасында адам философиясы ерекше маңызға ие болуда. Ислам – әлемдік мәдениеттің ажырамас бөлігі, және оның жақтастарының саны көбейіп келеді. Жаңа әлемді құру, шынайы гуманизмге негізделген жаңа сананы қалыптастыру, адамға, халыққа, әртүрлі мәдениетке құрмет көрсету, сондай-ақ өркениет пен мәдениет, дін арасындағы диалог тұрғысынан исламның рухани-адамгершілік және философиялық негізін зерттеу маңызды әрі өзекті болып отыр.

Тақырыпты дәйектеу

Мұхаммед Иқбалдың шығармашылығы, оның ішінде, әсіресе діни-философиялық мұрасы әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Иқбалдың адам концепциясы мен *худи* идеясы – адамның өз менін (жеке даралығы мен болмысын) дамытуы, өзін-өзі жетілдіруі және әлеуметтік міндеттерді орындауының бірегей философиялық үлгісі. Оның *инсан әл-камил* (кемел адам) туралы ілімі әрбір адамның өмір сүруінде жоғары руханилық пен белсенділікке ұмтылысын көрсетеді. Иқбалдың кемел адам туралы ойы – бұл тек философиялық идея ғана емес, әлеуметтік әділеттілік пен прогреске жетуге бағытталған тұлға. Иқбалдың осы идеяларының заманауи Қазақстан үшін де өзектілігі зор. Өйткені олар азаматтық қоғамдағы рухани-адамгершілік құндылықтарды, діннің қоғамдағы рөлін

және жеке тұлғаның рухани қалыптасуын зерттеуде маңызды негіз бола алады. Бұл зерттеудің мақсаты – Мұхаммед Иқбал философиясындағы адам мәселесінің мазмұнын ашу. Осы мақсатқа жету жолында келесі міндеттер қойылды: Мұхаммед Иқбалдың дүниетанымдық негіздері мен шығармашылығының тарихи және мәдени ерекшеліктерін анықтау; Мұхаммед Иқбал философиясындағы адам туралы идеяны жүйелеу және түсіндіру; Иқбалдың «кемел адам» туралы идеясының діни-философиялық және әлеуметтік аспектілерін талдау; Иқбал идеясының Қазақстандағы діни-рухани жаңғыру және азаматтық қоғам құрудағы ықпалын анықтау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің теориялық негізін Мұхаммед Иқбалдың философиялық идеясы, оның еңбектерінде баяндалған адам табиғаты, қоғам, руханият және дін туралы түсініктері құрайды. Сонымен қатар зерттеуде ислам философиясының классикалық еңбектері мен қазіргі заманғы зерттеулер, Иқбал идеясы контекстінде талқыланған философиялық және әлеуметтік концепциялар қолданылды.

Әдіснамалық негіз ретінде жүйелік талдау, салыстырмалы зерттеу, феноменологиялық және герменевтикалық тәсілдер қолданылды. Бұл тәсілдер Иқбал идеясын түсінуге және оның діни философиясын қазіргі философиялық оймен салыстыруға мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

Мұхаммед Иқбал бүкіл мұсылман әлемі еуропалық державаларға отар болған, тоқырауға және регрессияға ұшыраған кезеңде өмір сүрді. Ол кезде дәстүр мен модернизм арасында қызу күрес болды. Иқбалдың шығармашылығын зерт-

теушілер оның ойын: «Революциялық өзгерістер адамның жан дүниесіндегі өзгерістерден басталады, содан кейін «индивидуум» қоғамның, қауымдастықтың, халықтың бір бөлігі екенін түсінген кезде трансформациядан өтеді», – деп түсіндіреді (Васильева, 2019).

Мұхаммед Иқбал 1887 жылы 8 қарашада Пәкістан территориясында орналасқан Сиялкот қаласында дүниеге келген. Отбасы туралы ақпаратқа зер салғанда, Иқбалдың аталары кәшмир брахмандары болып, XVII ғасырда ислам дінін қабылдаған. Оның әкесі шейх Нұр Мұхаммедтің кәсібі – қарапайым тігінші және сол кәсібінің өнімін сататын шағын дүкені болған. Бес баласы бар отбасында жағдай қиын болса да, дінге деген сенімі мен білімге ынтасы артып тұрған. Әкесі отбасы дәстүрін жалғастырып, ұлына діни білім беруді армандаған, бірақ отбасының жақын досы, араб және парсы тілдерінің мұғалімі Маулауи Мир Хасан Иқбалға балалық кезден поэзияға деген сүйіспеншілігін оятты, бұл оның тағдырына көп мөлшерде әсер етті десе де болады. Мир Хасанның ұсынысымен Иқбал жергілікті шотландиялық миссия мектебіне оқуға түседі. 1895 жылы мектепті және екі жылдық колледжді бітіріп, жастайынан ислам мәдениеті мен батыс мәдениетіне жақын жүреді. Колледжді бітіргеннен кейін Иқбал Лахордың астанасындағы Үкіметтік мұсылман ағылшын-шығыстық колледжге түседі, кейін 1899 жылы колледжді үздік дәрежеде аяқтайды. Осы уақытта ол бірнеше тілде – өз ана тілі – урду, араб, парсы және ағылшын тілдерінде еркін сөйлейді. Мұхаммед Иқбал жас кезінде Алигарх қозғалысының зор ықпалына душар болды, 1885 жылы құрылған исламды қорғау қоғамының жұмысында белсенді түрде қатысты, ал 1900 жылдан бастап Лахордағы жыл

сайын болатын Қоғам сессияларында өз өлеңдерін оқуды бастайды. Үкіметтік колледжді бітіргеннен кейін Иқбал білім беру қызметімен айналысып, Исламия колледжінде ағылшын тілін, Үкіметтік колледжде тарих, экономика және араб тілін оқытады. Иқбал зерттеушілерінің пікірінше, Үкіметтік колледждегі оқуы, оқытушысы Томас Арнольдпен жылы әрі тығыз қарым-қатынаста болуы және білім алуға ұмтылысы Иқбалға Еуропаға ауысуға себеп болды. Еуропа университетінде оқу үндістерге қымбат төленетін қызмет, мансаптық өсу, қоғамда құрметті орын алуды қамтамасыз ететін мүмкіндіктер берді. Сонымен қатар Иқбалға Англияның колониялық саясатына әсер ету, халқының арманын жеткізу үшін халықаралық ұйымдардың және форумдардың жұмысына қатысу мүмкіндігі туды.

1322/1905 жылы Мұхаммед Иқбал Англияға кетіп, Кембридж университетінің Философия және экономика бөлімінің студенті болды, оны сәтті бітірді. Лондонда тағы үш жыл тұрғаннан кейін ол мұнда араб әдебиетінен сабақ берді және сонымен бірге заңгер мамандығы бойынша оқыды. Содан кейін Германияға кетіп, 1325/1908 жылы Үндістанға оралды, ол жерде талантты ақын ретінде танылды. Мұнда Лахордағы ресми мектептердің бірінде араб әдебиетінің оқытушысы болды. Ол ағылшын отаршыл билігіне қызмет еткісі келмегендіктен отставкаға кетеді. Алайда Мұхаммед Иқбал оқытушылық қызметінен кетпеді және мемлекеттік емес салада сабақ берді. Осы кезден бастап Мұхаммед Иқбал Үндістанды ағылшын билігінен босату үшін отаршылдыққа қарсы қозғалысқа қосылды. Оның патриоттық өлеңдері мұсылман қозғалысына қатысушыларды шабыттандырды. Ол мұсылман солтүстігін бөліп, онда тәуелсіз – Пәкістан

мемлекетін құрудың жақтаушысы болды. 1930 жылдан кейін ол бұл туралы бірнеше рет көпшілік алдында мәлімдеді. Ол өз ойын Пәкістанның болашақ президенті Мұхаммед Әли Джиннахқа айтады. Осы себепті Мұхаммед Иқбал Үнді мұсылмандарының Тәуелсіздік қозғалысының негізін қалаушы саналады. 1932 жылы ол Лондонға осы мәселеге арналған конгреске қатысу үшін барды. Мұхаммед Иқбал 1938 жылы ұзаққа созылған аурудан кейін қайтыс болды. Мұхаммед Иқбалдың философиялық көзқарасы негізінен оның поэзиясында, сондай-ақ кейбір мақалаларында көрінеді. Ол тек ислам діні бүкіл адамзатқа бақыт пен өркендеу әкеледі деп сенді. Бұл дін жоғала алмайды, өйткені ол сенімді идеологиялық және этикалық-моральдық негіздерге сүйенген. Ол өз жазбаларында мұсылмандарды ислам мұрасын зерттеуге, Мұхаммед пайғамбар көрсеткен жолға оралуға шақырды. Мұхаммед Иқбал қоғам мен адам Құдайдың мұраты негізінде өмір сүруі керек деп сенді. Бұған қол жеткізудің негізі – ол адамның нәпсі құмарлығымен үнемі күресуін қарастырды. Ол еуропалықтардың өмір салтын сынға алды, өйткені барлық жетістігіне қарамастан, олардың өркениеті руханияттан айырылған және тек материалдық құндылыққа негізделген. Мұхаммед Иқбал сынының объектісі иррационалистік философияларды теріс пайдаланған және мұсылман қоғамына теріс әсер еткен пантеистік бағыттағы әртүрлі сопылық секта болды. Ол оларды бастапқы ислам құндылықтарынан пайғамбар мен сахабалардан алыстап, дінге инновациялар енгізді және осылайша ислам әлемінің артта қалуына ықпал етті деп айыптады. Сонымен бірге ол діни қайраткерлердің догматизміне қарсы болды және мұсылмандарды қазіргі өмірдің, әртүрлі ғылымдар мен техниканың тала-

бына тарту қажет деп санады. Сондай-ақ Мұхаммед Иқбал мұсылмандар бір-бірінен мемлекеттік және басқа да орындарда бөлінбеуі керек деп есептеді. Ол Құдайдың заңы аясында адамдар бақытты өмір сүре алатын біртұтас әлемдік мұсылман мемлекетін құруды армандады. Ағылшын отаршылдығына және индустардың мұсылмандарға дұшпандық көзқарасына наразылық білдіріп, оларды қорғауды қамтамасыз ететін тәуелсіз мемлекет құру қажет деп санады. Осылайша, М. Иқбалдың идеясы ол қайтыс болғаннан кейін қалыптасқан Пәкістан мемлекетін құрудың бастауында болды (Иқбал).

Иқбал Шығыс пен Батыс мәдениетін жақындастыруға, олардың өзара түсіністігін арттыруға және соғыстар мен адамды адам қанамайтын жаңа әлемдік тәртіп құруға айрықша үлес қосты. Оның өмірі рухани құндылықтарға, махаббатқа және әрбір адамның ұлттық немесе діни тиесілігіне қарамастан, өзара құрметке негізделген қоғам құруды көздеген асыл мақсатқа арналды.

Өз халқының перзенті, ата-бабаларының діни идеясын жалғастырушы ретінде ол бар өмірін Шығыс пен мұсылман әлемінің қайта өрлеуіне арнады. Мұхаммед Иқбал ислам дінін жаңғырту арқылы рухани демократияны дамыту мүмкіндігін көрді, бұл демократияны ол ислам дінінің басты мақсатының бірі деп санады. Иқбал ислам діні негіздерін жаңа теориялық тұрғыдан қарастыруға ықпал етіп қана қоймай, мұсылман әлеміндегі бұқара халықты прогреске және лайықты өмір сүруге бағыттады. Сонымен қатар ол Құран идеясын жүзеге асыра отырып, мұсылман философиясының үздік дәстүрін дамытты және адамзатқа жоғары діни руханияттың, сондай-ақ жоғары адамгершілік пен гуманизмнің үлгісін көрсетті.

Мұхаммед Иқбал философиясының негізінде адамның жоғары мәртебесі, оның шығармашылық қабілеті мен рухани еркіндікке ұмтылысы жатыр. Иқбал адамның Құдай жаратылысының ең биік үлгісі екенін және оның басты міндеті өзін-өзі тану, өзін-өзі жетілдіру, сондай-ақ қоғамдағы әлеуметтік және рухани рөлін орындау екенін баса айтты. Иқбал философиясының негізгі категорияларының бірі – *худи* ұғымы. Бұл ұғым адамның өзінің ішкі мәнін, даралығын, еркіндігін және жеке жауапкершілігін ұғынуын білдіреді. Иқбалдың пікірінше, адам өмірінің мәні оның *худи*-ін дамытуда, яғни жеке менін жетілдіру мен оны қоғам игілігі үшін қолдануда жатыр. *Худи* адамның өзіндік ерік-жігері мен мақсат қою арқылы әлемдегі орнын табуын қамтамасыз етеді. Дәл осы тұрғыдан қарай отырып, доктор Сейид Абдулла Сехл «Иқбал» атты кітабында Иқбалдың «мен» түсінігі туралы былай деп жазады: *«Қарапайым сөзбен айтқанда, бұл ұғым өзін, яғни өзінің мәнін, болмысын немесе денесін сезіну немесе қабілетін білу дегенді білдіреді. Мұнда мақсат адамның ата-анасының кім екенін немесе қай қаладан келгенін білу емес, адамның Алланың оған қандай қабілет бергенін және осы қабілеттен қалай пайда табуға болатынын, олар арқылы өзіне, өз халқы мен бүкіл адамзаттың дамуы мен әлауқаты үшін не істей алатынын білуі. Мұның бәрі адамның өзін тануы және өзіне сенімі арқылы жүзеге асады. Иқбал осыны «мен» деп атайды»* (Altuntaş, 2020). Оның діни-философиялық ізденісі адамның, жеке тұлғаның рөлін төмендететін әртүрлі философиялық және діни идеяны жоққа шығару болды. Үнді философиясы, мұсылман философиясы, интеллектуалды сопылық және Батыс философиясы идеясын Кант пен Фихте, Шопенгауэр

мен Гете, Ницше және Бергсон, Иқбалдың шығыстанушы замандастары ретінде біріктіре отырып, ол жеке тұлғаның энергиясын әлсіретіп, адамды белсенді өмірден алшақтататын философиялық идеяны жоққа шығарды. Оның философиясында «өмір – бұл ақиқат, онда адам толық тәуелсіз орталыққа айналады. Егер адам өзінің жеке ерекшеліктерінің ең жоғары дамуына қол жеткізсе, адам жеке тұлғаға айналады. Физикалық тұрғыдан алғанда, рухани жағынан да адам – тәуелсіз орталық, бірақ ол кемел адам емес. Оның Құдайдан қашықтығы неғұрлым көп болса, солғұрлым даралықты білдіреді. Құдайдан қашықтығы неғұрлым аз болса, солғұрлым тұлға ретінде кемел болады. Нағыз тұлға өз Құдайын өз бойында жетілдіреді. Ойлау тұлғасы өз жолындағы барлық кедергіні жеңе отырып, ішкі еркіндікке қол жеткізеді. Ол ішінара еркін тұлғаға – Құдайға жақындау арқылы ең үлкен еркіндікке ие болады» (Степанянц, 2002: 32). Осы пайымдаулардан көрініп тұрғандай, Иқбал мұсылмандық рационалды философияның антропологиялық дәстүрін Құранның адам туралы ережелеріне сүйене отырып, «жердегі Құдайдың губернаторы» ретінде, ақыл-ойға ие жалғыз тіршілік иесі ретінде жалғастырды және ол өмірді шексіз құру және ең алдымен өзін құру үдерісіне «қатыса» алады. «Өнер, дін, этика жеке тұлға тұрғысынан қарастырылуы керек» (Степанянц, 2002: 34).

Иқбалдың *инсан әл-камил* (кемел адам) туралы идеясы ислам философиясының классикалық дәстүріне негізделді. Бұл ұғымды алғаш рет әл-Фараби мен ибн Араби айтқан, ал Иқбал оны жаңа әлеуметтік-мәдени контексте дамытты. Кемел адам

рухани және физикалық қабілетін үйлесімді дамытады. Әлемдегі өзінің

миссиясын анықтайды және оны жүзеге асыруға белсенді атсалысады. Әділеттілік, махаббат және қайырымдылық сияқты адамгершілік құндылықтарды өмірінің басты негізі етеді. Қоғам және әлем мәселелерін шешуге қатысады, өз іс-әрекетімен әлеуметтік прогреске ықпал етеді. Иқбалдың ойлау жүйесінің негізін қалаған ең маңызды элементтердің бірі – адамның өз потенциалын түсініп, оны жүзеге асыруға деген ұмтылысы. Иқбалдың идеал адам түсінігі көптеген әлеуметтік және мәдени фактордың әсерінен қалыптасқан, сонымен қатар оның шығармаларында Құран хабарлары маңызды рөл атқарады. Адамды, оның мақсатын түсіндіруде ол Құранның негізгі идеясын ұстанады:

1. Адам – Алланың таңдаған жаратылысы: «...Раббы оны таңдады, оның тәубесін қабыл етті және оған тура жол көрсетті» (*Taha сүресі, 122-аят*). (Халифа, 1991)

2. Адам барлық қателігіне қарамастан, Алланың жердегі халифасы және өкілі болуға тағайындалды: «Раббың періштелерге: «Мен жер бетінде бір халифа жаратамын» деген кезде, олар: «Онда бұзақылық жасап, қан төгетін біреуді жаратасың ба? Біз Сені мақтап, дәріштейміз әрі пәктеп тұрамыз», – деді. Алла: «Мен сендердің білмегендеріңді білемін», – деді». (*Бақара сүресі, 30-аят*), «Ол сондай Алла: сендерді жер жүзіне орынбасар қылды» (*«Фатыр» сүресі, 39-аят*), «Біз сендерді жараттық, одан соң сендерге кескін-келбет бердік. Содан кейін періштелерге «Адамға сәжде етіңдер» дедік. Сонда олар сәжде етті. Тек (жыннан болған) Ібіліс сәжде етушілерден болмады» (*«Азраф» сүресі, 11-аят*), «Расында, адам баласын ардақтадық. Оларды жаратқандарымыздың көбінен неғұрлым артық жараттық» (*«Исра»*

сүресі, 70-аят) (Халифа, 1991).

3. Адам өзін қауіпке тіге отырып, еркін жеке тұлға болу аманатын қабылдады: «Ақиқатында, Біз аманатты (дінді-махаббатты) көктер мен жерге және тауларға ұсындық, сонда олар оны міндетіне алудан бас тартып, одан (орындай алмаудан) қорықты. Оны адам баласы арқалады. Өйткені ол – әділетсіз, тым білімсіз (жауапкерсіз еді)» (*«Ахзаб» сүресі, 72-аят*) (Халифа, 1991). Осы пайымдаулардан ол адамның бірегейлігі туралы ғана емес, адам өзіне ғана жауапты болған кезде, өз тағдырының ауыртпалығын өзі көтергенде ғана ерекше тұлға болатыны туралы көзқарасын кеңейтеді. Адам өз жауапкершілігінде еркін тұлға ғана емес, ол тәуелсіз орталыққа, шығармашылық бастамаға айналады. Иқбал өз еңбектерінде адамның ішкі мүмкіндігін ашып, оған саналы болу қажет екенін үнемі атап көрсетеді. Оның пікірінше, қозғалыссыз ойлау тәсілі идеал адам болу жолында үлкен әсер етеді. Яғни адамның үздіксіз даму үдерісінде ойлау тәсілінің тұрақсыздығы мен жаңалыққа ұмтылуы маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар Иқбал ғалам тұтастығының потенциал ретінде адамның ішіне сіңірілгенін және адамның Алланың шығармашылық әрекетіне қатысатын жалғыз тіршілік иесі екенін атап көрсетеді. Адам түсінігінде Иқбал мұсылманның екі жағын адамдық және имандық деп бөледі. Адамдық жағы – әр адамға ортақ қасиет. Ал иманды жағы адамның өзіне жүктелген міндетке сай анықталады. Осы тұрғыдан алғанда иман – бұл Құдайдың бір құпиясы, әлемнің негізгі іргетасы және адамзаттың қажеттілігі. Иқбалдың философиялық ойында басты мақсат – адамның мүмкіндігін ашып, бір білім беру үдерісінен өткізіп, кемел адамға жету. Өйткені мақсат – болмысты, демек, дүниені өзгерту.

Осы тұрғыда оның жобалаған динамикалық адамы, батылдығы мен құрбандыққа баруы арқылы адамдық құндылықтарды жоюға тырысатын дүниетанымға қарсы тұрып, ауруға шалдыққан қазіргі заман адамына даналықпен жол көрсетеді. Адамды түрлі қырынан қарастырған ойшылымыз күшті және әлсіз адамды: «Күшті адам әрқашан жаңа орта (қоршау) жасайды. Әлсіз адам бар ортаға бейімделуге мәжбүр болады. Мәдениет – күшті адамның ой-қиялының туындысы», – деп сипаттайды. Ал табысты адамды: «Өз күшін және мүмкіндіктерін білу арқылы адам өз қабілетін ашып, өмірде табысына кепілдік береді», – деп анықтайды. Иқбал ұлы адамды былай сипаттайды: «Оның сүйіспеншілігі терең болғандай, жеккөруі де терең. Алланың құлдарына деген ашуы да – мейірімнің бір түрі. Ұлы адам еліктеу арқылы тәрбиеленген болса да, табиғат оны өзіне тән болмыс ретінде қалыптастыруға бағыттайды. Ол, тіпті, топ ішінде де жалғыздық қасиетіне ие. Мекемеде көпшілік арасында бәрінен бөлек тұрады. Оның ойы – күн сияқты жарқын, сөзі – өте қарапайым, бірақ мағынасы терең. Көзқарасы – өмір сүріп отырған дәуір көзқарасынан бөлек» (Tarlan, 1968).

Ойшылдың пікірінше, адам үшін екі түрлі туу бар. Біріншісі – адамның өз еркінен тыс, жылаумен басталатын алғашқы туу. Ал екіншісі – адамның өз таңдауымен жүзеге асатын саналы, ерікті тууы. Адам бұл екінші тууды өзінің бүкіл мүмкіндігі мен қабілетін толықтай түсіну арқылы жүзеге асырады. Екінші туу арқылы пайда болған болмыста үнсіздікке бой алдыру немесе ішке тұйықталып, ойға шому жоқ; бұл – «шексіз кеңістікке таралу». Адамды «шығармашылық әрекетке қатысушы болмыс» ретінде қарастырған Иқбал «Пейам-и Машрик»

атты еңбегінде Алланың алдында адамды төмендегідей сөйлетеді:

Алла:

*«Жасадым әлемдерді су мен саздан,
Татар, түрік, зәңгі шықты сенен!
Сол саздан құйып, темірді өрдім,
Ал қылыш пен мылтықты
Шалғынды кесетін балтаны,
Құс үнін өшіріп торлар жасар бұл
кім?!»*

Адам:

*«Түнді жасасаң сен, мен шырақ
жақтым,
Сазыңнан шыныдай ыдыс та жақтым!
Сен таулар мен дала жасасаң, міне,
Мен гүлзар, бақтар жараттым түнде.
Тасыңнан айна құрасам егер,
Удан бал жасау – менмін дәл бекер!»
(Tarlan, 2018)*

Иқбал мәдениеттің басқа бір мәдениеттен қалай және қандай тұрғыда ерекшеленетінін түсіну үшін сол мәдениеттің «адам» ұғымын қалай түсінетінін зерттеу керек екенін атап өтеді. Мысал ретінде, буддизм – бұл дүниеде азаптың негізгі шындық екенін мойындау. Ал мақсат – адамды осы негізгі шындықтан құтқару. Бұл жерде туындайтын сұрақ мынадай: «Неге басқа бір жаратылыс емес, адам қайғыға ұшырайды? Неліктен басқа тіршілік иелері адам сияқты қатты қайғырмайды?» Себебі адамның жеке болмысы мен өзіндік мені бар. Ол – өткенді еске алып, қазіргі уақытты ойлап, болашаққа жоспар құра алатын тіршілік иесі. Иқбал буддизмнің осы қайғыдан құтылу үшін өз «менінен» бас тартып, жеке болмысын жоюды таңдайтынын айтады. Оның пікірінше, христиандық кей жағдайларда сол сияқты түсінікті қабылдағандай көрінеді. Өйткені христиандықта күнә

негізгі шындық ретінде қабылданып, адам өзінің күшімен осы күнәдан құтыла алмайтыны айтылады. Бұл қате немесе толық емес түсініктің себебін ойшыл бізге дұрыс рух-дене түсінігінің болмауы деп түсіндіреді. Өйткені христиандық, буддизм және ежелгі грек философиясы дұрыс рух-дене түсінігін қабылдамаған. Себебі Платон сияқты ойшылдар ғаламдағы сезімдер дүниесін шындық деп санамаған, сонымен қатар феноменалды дүниедегі нақты және шынайы білімге жетудің мүмкін еместігін айтқан. Шынайы шындық ретінде идея көзделді. Ал дене рух үшін түрмедей сипатталады. Нәтижесінде, адамды сипаттағанда дене ескерілмейді. Әрине, бұл рух-дене түсінігі кейбір ислам философтарын да ықпалында ұстаған. Платонның негізін қалаған рух-дене түсінігін қатты сынаған Иқбал «Жаңа Гүлшен-и Раз» атты шығармасында:

«Дене мен жан екеуі бірігіп айтылатын сөз,

Оларды бөлу – қатаң түрде харам!»

Ғаламның белгілері жанда жасырылған,
Дененің өзі де – өмірдің бір түрі.

«Батыс денеден жанды ажыратып,
Дінді екіге бөлді!» (Şahin, 2018)

Ойшыл адамның кемелдікке жетуін рух пен дененің бір мақсатқа қызмет етуімен байланыстырады. Бұл бірлік дененің ішінде дамып, өздігінен кемелдену үшін рухтың үздіксіз дамып, барлығын жетілдіріп отыруы арқылы жүзеге асады. Жоғарыдағы өлеңде айтылғандай, Иқбал адамды рух пен дене ретінде біртұтас деп санайды. Алайда бұл тұтастық феноменалды әлем үшін ғана қолданылады. Мақсат – адамды азаптан құтқару. Осы жерде туындайтын сұрақ: Неге басқа тіршілік иесі емес, тек адам азап шегеді? Немесе неге басқа тіршілік иесі адам сияқты азап шекпейді? Себебі адамның

жеке даралығы мен мені бар. Ол – өткенді еске алып, қазіргі уақытты ойлап, болашаққа жоспар құра алатын тіршілік иесі. Иқбалдың пікірінше, буддизм осы аталған азаптан құтылу және одан алыстау үшін меннен бас тартып, жеке даралықты жою жолын таңдаған. Оның ойынша, христиан діні кейбір жағдайда осы ұстанымды қабылдаған болып көрінеді. Себебі христиандық түсінікте күнә негізгі шындық ретінде қарастырылып, адамның бұл күнәдан өз күшімен құтыла алмайтыны алға тартылған. Бұл қате немесе толық емес түсініктердің себебі ретінде ойшылымыз дұрыс емес жан мен тән тұжырымдамасын көрсетеді. Себебі христиандық та, буддизм де, ежелгі грек философиясы да дұрыс жан-тән түсінігін ұстанбаған. Өйткені философия тарихының маңызды дереккөзі – Платон философиясы әлемде бар құбылыстар дүниесін шындық деп санамайды. Сонымен қатар ол феноменалды әлемде шынайы және дұрыс білімге жету мүмкін емес деп есептеген. Нағыз шындық ретінде идеялар әлемі қарастырылады. Ал тән жан үшін түрме ретінде сипатталады. Бұл тұрасында Шәкәрім атамыздың да сөзін айта кетсек болады:

Ақыл деген – өлшеусіз бір жарық нұр,

Сол нұрды тән қамы үшін жан жұмсап жүр.

Тағдырдың қиын, сырлы сиқырымен,

Жан тәнге, ақыл жанға матаулы тұр.

Жан тыныштық таппайды тән қамын жеп,

Тән бұзылса, тұрағым бұзылар деп.

Ыстық, суық, аштықтан сақтау үшін,

Зұлымдық пен айланы қылады сеп, –

дей келе, сөздерін төмендегідей аяқтайды:

Олай қылмай, билесе бәрін ақыл,

Еш қиянат қылмаса зорлық, тақыл.

Таза еңбекпен тағдырдан пайдаланса,

Адамды сонда адам деген мақұл (Құдай-бердіұлы, 2008), –

деп ақылды қараңғылықтан арылуға көмектесетін жарық нұрға теңейді. Осы жолдардан Шәкәрім философиясына тән «жан» және «тән» ұғымдарының қолданылғанын байқаймыз. Яғни ойшыл ақын нұрға теңелген ақылды жанымыз тәннің қамы үшін жұмсайды, тәніміз сау болу үшін жанымыз сау болу керек, ал жанымыздың саулығына ақыл мен білім қажет, себебі жан мен тән, жан мен ақыл бір-бірімен тығыз байланысты деген ой айтады. Осы жерде біз Шәкәрімдегі «адам болу» идеясын анық аңғарамыз. Ойшыл ақын «нағыз адам қандай адам?», «қайткенде біз адам болып саналамыз?» деген секілді сұрақтарды қоя отырып, өзінің философиялық лирикасында соларға жауап береді. Ал **Иқбалдың пікірінше**, адам болмысы не жан, не жай ғана тән емес. Тәннің адамның дүнияуилығын білдіретінін айтқан Иқбал, сонымен бірге жанның тәнмен бірге бола тұра әрдайым шексіздікке көз тігетінін атап өтеді. Осы тұрғыда жан – шексіздіктің белгісі және ешбір шекке сыймайтындай еркін. Сондықтан ол уақыт пен кеңістіктен жоғары тұрады. Сонымен қатар жанның тән арқылы болмыс алаңына шығуы адамның Алла тағала тарапынан құпия жаратылғанын білдіреді. Сондықтан ойшылымыз адамның өз мүмкіндігін ашуы қажеттігін атап өтіп, бұл туралы «Зебур-и Аджем» атты шығармасында былай дейді:

«Адам, өзіңді көрсетуің керек, келді уақыты,

Топырақ болса да, жұлдыз еді бәрі сәжде еткен!

Сырлар еді болмыстарыңның жүректе жасырынған,

Балшықтағы әлсіздігіңмен де ашылған!»

Иқбал жанның адамға жеке тұлғалық сипат, сондай-ақ оған тіршілік пен қозға-

лыс беретін күш екенін айтады. Тәннің бар болуы айқын көрініп тұрғанмен, жанның барлығы көзге көрінбейді және сезім мүшелері арқылы қабылданбайды. Алайда ойшылымыздың пікірінше, жанның бар екендігі соншалықты айқын, оны бәрі мойындай алады. Адамды рухани тұрғыдан көтеретін нәрсе – бұл жанның қол жеткізген жетістігі. Сонымен қатар адам идеялар ықпалына ұшыраса да, бұл әсерді сезінетін дене емес, үнемі әсерленіп, азап шегетін жан екенін атап өтеді (Albayrak, 1998).

Ойшыл адамның шын мәнінде энергия екенін айтады. Оның пікірінше, адам – «күш немесе әртүрлі реттеуді қамтитын күштердің жиынтығы, элементтердің үйлесімінде өзгерістер жасау мүмкіндігі бар тұтас құрылым». Аталған күштің ерекше түрде реттелуі тұлғалықты қалыптастырады. Бұл жерде реттеу мен үйлесімнің кездейсоқ болуы Иқбал үшін маңызды емес. Оны қызықтыратын басты мәселе – біз үшін құнды саналатын осы ерекше үйлесімнің тұрақты түрде өмір сүруін жалғастыра алуы. Иқбалдың пікірінше, тұлғалықты құрайтын күш дұрыс жұмыс істеген жағдайда олардың өміршендігін сақтауы мүмкін деген тұжырымды қабылдайды. Ол бұл тұжырымның жүзеге асуын бір мысал арқылы түсіндіреді. Мұндай жағдайда адамның тұлғасын шеңбер ретінде елестетіңіз, яғни күштің ерекше реттелуі нәтижесінде белгілі бір шеңбер пайда болады және бұл реттің бұзылуы шеңбердің жойылуына алып келеді деп түсініңіз. Ендеше, осы шеңбердің үздіксіздігін қалай қамтамасыз етуге болады? Ашық айтқанда, белгілі бір жолмен энергия бере отырып, әрекет етуші күштің тұрақты жұмыс істеуін қолдауға болады. Сондықтан тұлғаны бұзуға бейім әрекеттерден аулақ болуымыз қажет (Toker, 2007).

Жоғарыда айтылғандай, тұлғаға зиян келтіретін факторлар – әлсіздік, құлдық деңгейіндегі қанағатшылдық, бойсұну және т.б. Ал керісінше, асқақ жүректілік, жомарттық, батылдық және орынды мақтаныш – тұлғаны күшейтетін факторлар.

Менді адамның ең қымбат қазынасы деп санайтын ойшылымыз мендік сезімінің сергек болуын «жақсылық», ал оны басуды «жамандық» деп есептейді. Сонымен қатар менді үнемі нығайту қажет, өйткені бұл арқылы өлімге қарсы күресуге болады. Себебі өлім – меннің ішкі күшінің ретін бұзатын құбылыс. Сондықтан Иқбалдың ойынша, меннің мәңгілік болуы адамның өз қолында және бұл ойын әртүрлі өлеңінде білдіреді: «Егер адамның бойында «мен» сергек өмір сүрсе, ол – пақыр емес, патшалар патшасы. Пақырдың ұлылығы мен салтанаты Сұлтан Санжар мен Сұлтан Тұғрылдан кем түспейді».

«Егер меніңіз сергек болса, шексіз мұхит тобығыңыздан аспайды, сізге жол береді. Биік таулар аяғыңыздың астында жібек матасындай жайылады» (Tarlan, 1968: 32).

«Мендігі сергек құл қылыштай өткір және мөлдір болады» (Tarlan, 1968: 31).

«Егер мендік – өзіне қараушы, өзіне сенуші, өзіне ие болушы болмыс болса, өлім де оны жоюға қауқарсыз» (Tarlan, 1968: 15).

Қорытынды

Қорыта айтсақ, Мұхаммед Иқбалдың өмірі мен философиясының қалыптасуына әсер еткен маңызды факторлардың бірі – оның қиын кезеңде, мәселелермен күресіп жатқан бір елде дүниеге келуі және білімін Батыста алуы. Иқбал, әрине, өз дәуірінің мәселелеріне бей-жай қарамай, Батыстың кейбір философиясын ислам ілімімен ұштастырып, қоғамдағы

қиындықты шешуге тырысты. Иқбал философиясының орталық тұғыры – мендік – барлық әрекеттің негізі. Осы контексте Иқбал адамға мендік санасының бар екенін және ол белгілі бір күштер мен мүмкіндіктерге ие, сонымен бірге мұңаяды, қуанады, ойлайды деген қасиеттерге ие екенін көрсетеді. Иқбал адам өз менін танып, оны дамытуға тырысып, Абсолютті Менді тануға ұмтылуы керек деп санайды. Көріп тұрғанымыздай, Иқбалдың ой жүйесінің негізгі элементтерінің бірі – адам. Оның кемел адам түсінігіне әсер еткен көптеген әлеуметтік және мәдени себептермен қатар, Құранның хабарлары да маңызды орын алады. Сонымен қатар әлем тұтастығының потенциалды түрде адамның ішінде болатындығын, адам Алланың шығармашылық әрекетіне қатысатын жалғыз тіршілік иесі екенін және бұл тіршілік иесінің еркін құрылымда екенін атап өтеді.

Ойшыл, жоғарыда айтылғандай, жамандықтың көзі – қорқынышты, апаттың бірі ретінде сипатталатын құлдықты, тұлғаны төмендететін тіленшілікті және жалғандықты адам болмысының дамуына және қабілетінің шыңдалуына кедергі екенін қарастырады. Адам кемел адам деңгейіне жетуі үшін өмірде үнемі динамикалық қозғалыста болуы керек. Сондықтан Иқбалдың ой жүйесінде жалқаулыққа батқан, дүниеден қолын тартқан адам моделі жоқ. Оның орнына, үнемі өзінің мүмкіндіктерінен асып, жаңа көкжиекке бағыт алуға және болмыс деңгейін жеңіп, кемелдікке жетуге ұмтылатын адам моделі бар. Иқбал бойынша адамның өлімсіздігі бұл әлеммен емес, ахиретпен байланысты. Мен өлімсіздікті иелену үшін осы дүниеде өз мендігін өзінің күтілетін мақсатына жеткізуі керек. Осы тұрғыда Иқбал дүние өмірін «берзах» деп, яғни өтпелі кезең ретінде қарастырады. Өмір

сынағынан сәтті өтетін «мен» өлімсіздік-
ті иеленеді.

Қозғалыспен жетесің өмір мәніне,
Өмірдің заңы – жасампаздық құштар-
лығы.

Тұр да, жаңа әлем жарат!

Ибраһимдей отқа оран!

(Мұхаммед Иқбал)

Әдебиеттер

1. Albayrak A., (1998). İktal'de dinamik insan anlayışı.
2. Altuntaş İ.H., (2020). Muhammed İktal düşüncesinde merkezî temaların analizi (ego-aşk-tanrı)
3. Şahin A. M., (2018). Muhammed İktal «Yeni Gülşen-i Râz», İktâl Külliyyatı, ed. – İstanbul. – S. 216.
4. Tarlan A. N., (1968). İktal, Darb-ı Kelîm, s. 48. Стамбул.
5. Tarlan A. N., (2018). İktal, Şarktan Haber, (Zebur-i Acem), s.87. Стамбул.
6. Toker H., (2007). Muhammed İktal. Yansımalar – Gençlik Notları / Çev. Kaknüs Yayınları. –İstanbul. – S. 28.
7. Васильева Л.А., (2019). Пригарина Н.И. «Революция» в философии и поэзии Мухаммада Икбала (опыт когнитивно-дискурсивного анализа) // Ориенталистика. – №2 (3). – С. 724-751.
8. Иқбал, Мухаммед <https://dic.academic.ru/dic.nsf/islam/325/%D0%98%D0%BA%D0%B1%D0%B0%D0%BB>
9. Құдайбердіұлы Ш., (2008). Бірінші том. – А. – 152 б.
10. Степанянц М.Т., (2002). Иқбал Мухаммад. Реконструкция религиозной мысли в Исламе / Пер. с англ. предисл. и коммент.– М.: Вост. лит.
11. Халифа А., (1991). Құран Кәрімнің қазақша мағына және түсінігі, Құран Шәриф басым комбинаты, Мәдина.

References

1. Altuntaş İ.H., (2020). Analysis of Central Themes in Muhammad Iqbal's Thought (Ego-Love-God).
2. Albayrak A., (1998). The Concept of Dynamic Human in Iqbal's Thought.
3. Iqbal, Muhammad [Online Source] <https://dic.academic.ru/dic.nsf/islam/325/%D0%98%D0%BA%D0%B1%D0%B0%D0%BB>
4. Khalifa A., (1991). The Meaning and Interpretation of the Holy Quran in Kazakh, Quran Sharif Printing Complex, Medina.
5. Kudaiberdyuly Sh., (2008). Volume One. – Almaty. – 152 p.
6. Stepanyants M.T., (2002). Muhammad Iqbal. The Reconstruction of Religious Thought in Islam / Translated from English, Preface and Commentary. – Moscow: Vost. lit.
7. Şahin A. M., (2018). Muhammad Iqbal Yeni Gülşen-i Râz, Iqbal Külliyyatı, ed. – İstanbul. – p. 216.
8. Tarlan A. N., (1968). Iqbal, Darb-ı Kelîm, p. 48. İstanbul.
9. Tarlan A. N., (2018). Iqbal, Şarktan Haber (Zebur-i Acem), p. 87. İstanbul.
10. Toker H., (2007). Muhammad Iqbal. Reflections – Youth Notes / Translated by Kaknüs Publications. – İstanbul. – p. 28.
11. Vasilyeva L.A., (2019). Prigarina N.I. “Revolution” in the Philosophy and Poetry of Muhammad Iqbal (Experience of Cognitive-Discursive Analysis) // Oriental Studies. – No.2 (3). – pp. 724-751.